Voor haar nakomelingen voor altijd

Saoedi-Arabië | Anno 2026

Donderdag 5 februari | Medina – Al Ula – Olifantrots..... 2
Vrijdag 6 februari | Mada'in Saleh – Hegra – Al Shalal – Desert X Al Ula..... 11

Donderdag 5 februari | Medina – Al Ula – Olifantrots

Over de Nabateeërs zouden we nauwelijks nog iets gehoord hebben, ware het niet dat de Zwitserse oriëntalist Johann Burckhardt in 1812 de spectaculaire site van Petra in het huidige Jordanië herontdekte. Al snel bleek dat dit de hoofdstad was van deze lang vergeten beschaving.

Nauwelijks een halve eeuw later werd echter duidelijk dat Petra niet het enige architecturale pareltje was dat de Nabateeërs ons nagelaten hebben. Want in 1876 beschreef de Britse avonturier Charles Montagu Doughty een soortgelijke plek in het noordwesten van wat tegenwoordig Saoedi-Arabië is.

Hegra was de naam van deze in zandsteenrotsen uitgehouwen necropolis. Zelfs na haar herontdekking bleef deze unieke plek – de op één na grootste site van de Nabateeërs – lange tijd een grote onbekende voor de buitenwereld, vooral omdat het islamitische verbod op de verering van objecten het archeologisch onderzoek belemmerde. Pas vanaf 2000 kwam daar verandering in. In 2008 werd de site zelfs in het Werelderfgoed van de Unesco opgenomen.

Petra was niet het enige architecturale pareltje dat de Nabateeërs ons nagelaten hebben

Redenen genoeg dus om Hegra te bezoeken. Maar dat is niet het enige waarom we de rit van ruim 350 km noordwaarts naar Al Ula aangevat hebben. Er is het oude Al Ula, een

Dorpje te midden van lavavelden

goed bewaarde stad van adobe, er zijn de indrukwekkende zandsteenformaties die met de Amerikaanse Monument Valley en de Jordaanse Wadi Rum kunnen wedijveren en er is een eigentijds kunstzinnig project midden in de woestijn. Dat klinkt allemaal veelbelovend.

Minder veelbelovend is het bleekgrijze wolkendek boven ons. Van de blauwe lucht hebben we vandaag nog geen glimp opgevangen. Van achter de wolken vertoont de zon zich als een witte schijf niet helderder dan een volle maan.

De vlakke woestijnlandschappen hebben we nu achter ons gelaten. Een bergachtig landschap is ervoor in de plaats gekomen, met kale bergen van vulkanisch gesteente waarop geen enkele vorm van begroeiing vat heeft gekregen. Dat is wel het geval in de brede vallei waar de weg vaak kaarsrecht naar het noorden leidt. Kennelijk vinden dromedarissen hier nog altijd voldoende voedsel en ook omvangrijke kuddes geiten gedijen hier goed.

Kennelijk vinden dromedarissen hier nog altijd voldoende voedsel en ook omvangrijke kuddes geiten gedijen hier goed

Een palmbomenplantage kondigt de nabijheid van Al Ula aan. Maar dan, zo'n vijf kilometer bezuiden de stad, duikt plots politiecontrole op. Of, nauwkeuriger gezegd, inspectie door de TGA, de Transport General Authority. De bus moet aan de kant, een agent komt aan boord om poolshoogte te nemen. Hij checkt de veiligheidsvoorzieningen, loopt eens door de bus, controleert de aanwezigheid van noodhamers om in geval van nood de ramen te verbrijzelen en vraagt of iemand gerookt heeft. Dat bijna niemand de

gordelplicht naleeft, lijkt hem niet te interesseren.

Bij gebrek aan beter neemt hij dan maar chauffeur Moejahir op de korrel – op neerbuigende en belerende toon. Dat Moejahir als chauffeur een uniform hoort te dragen. Dat Moejahir de wetten van Saoedi-Arabië moet naleven – al kan hem geen overtreding ten laste gelegd worden. Dat die wetten anders zijn dan in Soedan, het geboorteland van Moejahir. Dat hij dat maar goed in zijn oren moet knopen. Kortom, mochten we nog niet weten hoe Saoedi's zich tegenover buitenlandse gastarbeiders plegen te gedragen, dan is dat bij deze goedgemaakt.

Overigens zijn bijna een derde van de 36 miljoen inwoners van Saoedi-Arabië buitenlandse werknemers. Ze zijn levensnoodzakelijk voor het land, zonder hen zou de nationale economie in elkaar stuiken. Maar ze komen wel in twee varianten, deze buitenlandse werknemers. De overgrote meerderheid zijn de miljoenen laagopgeleide gastarbeiders uit Azië en Afrika. Zij zijn het die vaak in onmenselijke omstandigheden het vuile werk opknappen. Daartegenover staan enkele honderdduizenden hoogopgeleide professionals die het land nodig heeft bij de realisatie van zijn ambitieuze projecten. Meestal zijn ze uit het rijke Westen afkomstig en worden ze met respect bejegend. Het zijn immers geen gastarbeiders, het zijn expats.

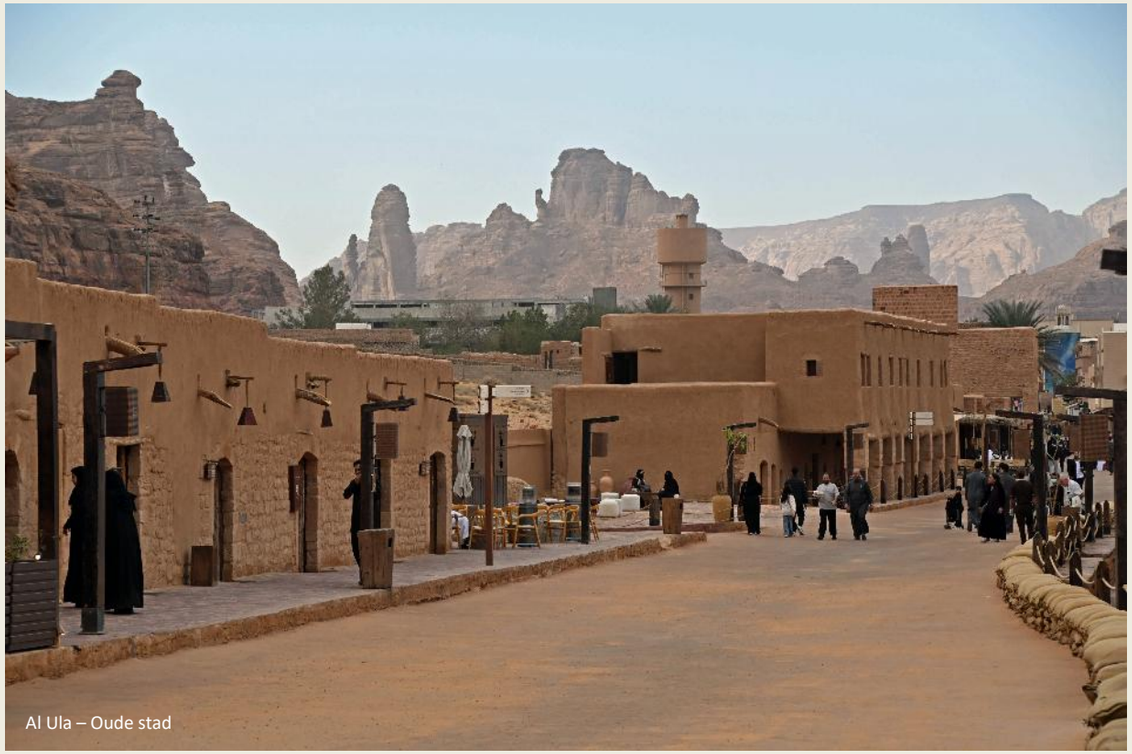

Al Ula – Oude stad

Dat de oase al meer dan twee millennia te midden van dit onherbergzame gebied floreert, heeft ze aan omvangrijke ondergrondse watervoorraden te danken

Maar ook op dit vlak beweegt er iets sedert 2017. Want de groei van de eigen bevolking

Marktstraat

de buitenlanders. In 2018 verloren *elke week* naar schatting 14 000 gastarbeiders hun *ikama*, hun kostbare verblijfsvergunning.

De adobehuizen zijn zo klinisch gerestaureerd dat de indruk ontstaat dat in deze stad nooit geleefd is

Even later bollen we Al Ula binnen, de belangrijkste stad in een meer dan veertig kilometer lange, vruchtbare oase. Onder meer bananen, citrusvruchten en mango's worden

brengt een toename van de werkloosheid bij de jeugd met zich mee. Dat kan gevaarlijk worden. Dus heeft kroonprins Mohammed bin Salman het roer omgegooid. Buitenlandse werknemers moeten steeds meer betalen om in Saoedi-Arabië te mogen werken. Voor gastarbeiders betekent dat vaak dat hun werk steeds minder loont. Saoedische jongeren nemen in sneltreinvaart hun jobs over. Ook vrouwen participeren steeds meer in de arbeidsmarkt en verdringen

Fort boven de oude stad

Stadspoort

hier geteeld en ook palmbomen doen het hier goed. Tegenwoordig telt de stad ongeveer 60 000 inwoners. Dat de oase al meer dan twee millennia te midden van dit onherbergzame gebied floreert, heeft ze aan omvangrijke ondergrondse watervoorraden te danken. Maar ook aan de aanleg van *qanats*, ondergrondse irrigatiekanaaltjes waarlangs grondwater uit de bergen naar lager gelegen gebieden geleid wordt.

Adobestenen van aarde, stro en water

Plafonds van palmbomen

Het resultaat van dat alles is een relatief koele atmosfeer in de straatjes

Iets ten noorden van het moderne Al Ula bevinden zich de ruïnes van de oude stad. Vanaf de 10e eeuw heeft die zich aan de voet van een berg rond een bescheiden fort ontwikkeld. Dat de leemstenen huizen tot de jaren tachtig van de vorige eeuw continu bewoond bleven is opmerkelijk te noemen. In totaal zouden het er

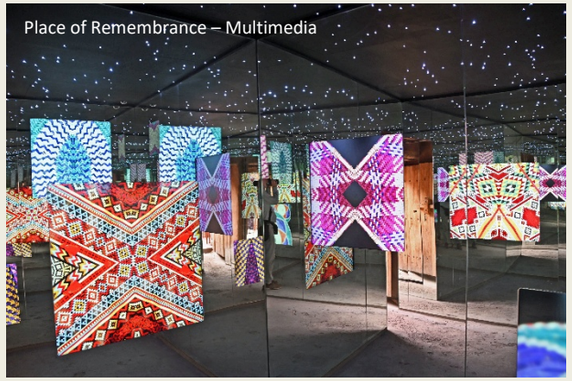
Place of Remembrance – Multimedia

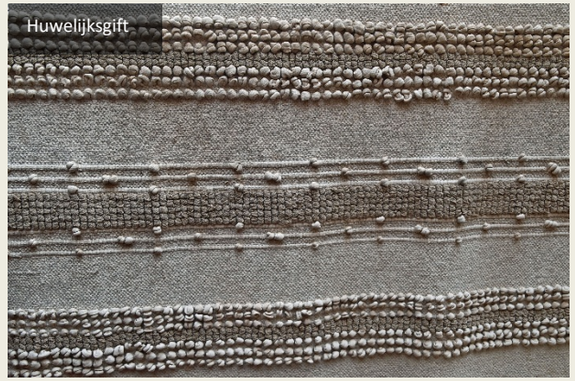
Huwelijksgift

Versieringen in de woning van het bruidspaar

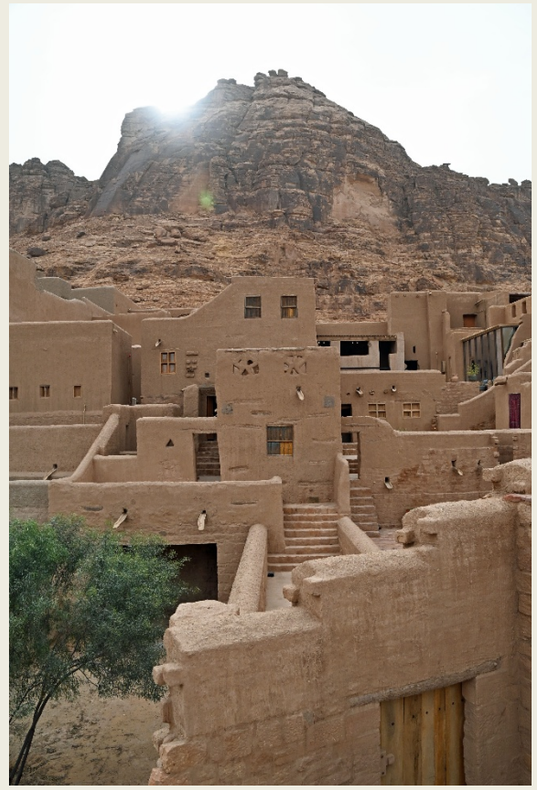

ongeveer negenhonderd zijn. Een groot aantal daarvan zijn zorgvuldig gerestaureerd. Iets te zorgvuldig zelfs, naar ons gevoel, want het resultaat oogt zo klinisch dat ten onrechte de indruk ontstaat dat in deze stad nooit echt geleefd is.

Aarde, stro en water, dat waren de bestanddelen van deze adobestenen, legt reisgids Paul uit. Met houten mallen werden blokken van 40 tot 60 cm lang en 20 cm breed gevormd. Vervolgens werden die een week lang in de zon te drogen gelegd, waarna ze klaar waren voor gebruik.

We zien er hoe vrienden van de bruidegom de binnenmuren van de woning opfleurden met kleurrijke geometrische patronen

Stammen van palmbomen vormden de basis van de platte daken. Daarover werden takken en bladeren van palmbomen gelegd, en vervolgens nog een laag aarde. Zo ontstond een structuur die stevig genoeg was om bijvoorbeeld ’s avonds op het platte dak te zitten om wat van de koelte te genieten. Voor zover het beschikbaar was, werd ook het hout van acaciabomen en tamarindebomen gebruikt, niet alleen voor het dak, maar ook voor de ramen en de deuren.

Door de brede markstraat wandelen we de oude binnenstad tegemoet. Aan weerszijden zijn vooral winkels, cafés en eethuizen in de eeuwenoude woningen ondergebracht. Hier en daar valt een huis in natuursteen op. Ongetwijfeld behoorden de bewoners van zulke panden tot de rijkere bovenlaag, want gewone lui konden dat niet betalen. Soms werden de natuurstenen muren met een moddermengsel beplaasterd.

Pas in 1951 kreeg dit deel van de stad zijn eigen waterput. We werpen er een blik in, maar ze is te diep om tot op de bodem te kijken. De stad dankt haar welvaart aan grondwater dat zich niet dieper dan tien meter onder de begane grond bevindt, maar op deze

berghelling bevindt het water zich natuurlijk dieper.

Veel meer dan een uit de kluiten gewassen deur is het niet, de stadspoort die toegang geeft tot de oude stad. Zo belanden we in een intrigerende doolhof van eeuwenoude smalle straatjes. De meeste huizen blijken twee verdiepingen te tellen. Doorgaans woonden en sliepen de bewoners op de eerste verdieping, terwijl ze beneden hun voorraden ondergebracht hadden. Een smalle, stenen trap zonder leuning verbond beide ruimten.

Plaatsgebrek moet hier een eeuwig probleem geweest zijn. Wou een zoon na zijn huwelijk bij zijn familie blijven wonen, dan werd simpelweg uitbreiding gezocht door een kamer boven de straat te bouwen.

Het lijkt een vreemde manier van werken, maar het resultaat van dat alles is een relatief koele atmosfeer in de straatjes. De hoge muren en de overbouw verhinderen immers dat de zonnestralen de bodem van de smalle straatjes bereiken, terwijl er nog altijd voldoende lichtschachten vrij blijven om niet in het duister te moeten vertoeven.

Was het gemeenschapsleven in zulke claustrofobische omgeving dan ten dode opgeschreven? Helemaal niet, want van meet af aan werd daar bij het ontwerp van de stad rekening mee gehouden. Open pleintjes werden systematisch ingepland. Want dat was de plek waar mensen elkaar konden ontmoeten, kinderen konden ravotten, buren konden roddelen en ambulante handelaars hun spulletjes konden verkopen.

In een van de woningen is de tentoonstelling *Place of Remembrance* ingericht, een initiatief van het Sjeik Ebrahim Centre uit Bahrein.

Een eigentijdse tentoonstelling van onder meer rituelen bij een traditionele bruiloft is het, compleet met een multimediapresentatie. We zien er klassieke huwelijksgiften voor de bruid, maar ook hoe vrienden van de bruidegom de binnenmuren van de woning opfleurden met kleurrijke geometrische patronen.

Spectaculaire zandsteenformaties zijn er hier te kust en te keur. Nu eens ontvouwen zich bocht na bocht telkens weer nieuwe perspectieven op bizarre structuren die door eeuwen van erosie ontstaan zijn. Dan weer

Olifantrots

ligt de weg als een kaarsrecht zwart lint in het zand tussen imponerende massieve heuvels die keihard hun best doen om Monument Valley te imiteren. Alsof dat niet volstaat, zet de ondergaande zon haar beste beentje bij en werpt ze een warme gloed over het rossige gesteente.

Naar verluidt is een van die zandsteenformaties meer nog dan alle andere het bekijken waard. Olifantrots heet ze, omdat ze heel sterk op een, welja, enorme olifant lijkt. Dat is een concept dat ons niet meteen bekoort. Wereldwijd worden er te veel zulke gedrochten aangeprezen die de aandacht nauwelijks waard zijn.

Eenmaal ter plaatse moeten we ons vooroordeel snel bijstellen. Het is er vrij druk, drie autocars en tientallen auto's hebben hun passagiers al gedropt. En het zijn niet alleen toeristen die van het schouwspel komen genieten, ook de lokale bevolking strijkt hier graag neer. Soms zijn dat zelfs koppeltjes die hand in hand over het terrein kuieren – een publiek vertoon van romantische gevoelens waarvan wij dachten dat er nog altijd een taboe op rustte in dit land.

Van om het even welke kant je de rotsformatie bekijkt, dit lijkt echt wel een versteende olifant. Maar dan wel een kolossale olifant, zo maar even 52 m hoog

Het moet gezegd, van om het even welke kant je de rotsformatie bekijkt, dit lijkt echt wel een versteende olifant. Maar dan wel een kolossale olifant, zo maar even 52 m hoog. Miljoenen jaren is erosie hier aan het werk geweest. Wind, regen, en zelfs ijs tijdens de winternachten, vonden hun weg naar zwakke plekken in de rotsen, zoals scheuren of los sediment, waardoor die langzaamaan werden afgebroken. Dat proces is vandaag de dag nog steeds gaande en heeft geheel toevallig een vorm opgeleverd die ons aan een wandelende dikhuid doet denken.

Van de zonsondergang wordt hier een belevenis gemaakt. Er zijn ronde zitkuilen in het zand uitgegraven waar je kan genieten van

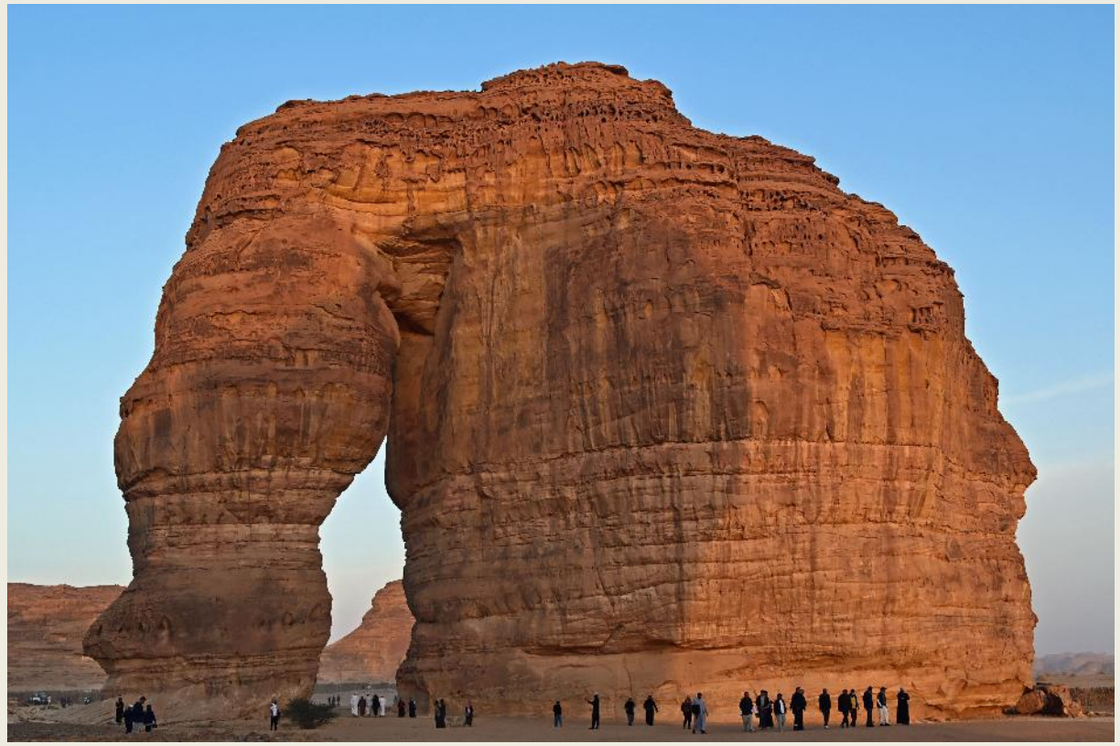

een drankje of een waterpijp, terwijl je de schaduwen en de kleuren op de rotsmassa langzaam ziet evolueren. Nooit gedacht dat we ooit nog over roze olifanten zouden fantaseren in een land waar alcohol verboden is.

Of ik een foto van hem en zijn vrouw wil maken. Het is een vriendelijke man die me dat vraagt, met een voornaam uiterlijk, piekfijn gekleed in pak en das, haren netjes in de plooi. Een hoogopgeleide Egyptenaar blijkt het te zijn, al 13 jaar werkzaam in Saoedi-Arabië. Zelfverzekerd, duidelijk gewend anderen bevelen te geven, neemt hij meteen het gesprek in handen en laat niet na zijn land als toeristische bestemming te bewieroken. Ook al zijn we er reeds geweest, voor het pas geopende Grand Egyptian Museum moeten we er zeker eens terugkeren, drukt hij ons op het hart. Mochten we nog altijd denken dat er geen verschil is tussen gastarbeiders en expats, dan is dat bij deze goedgemaakt.

Top

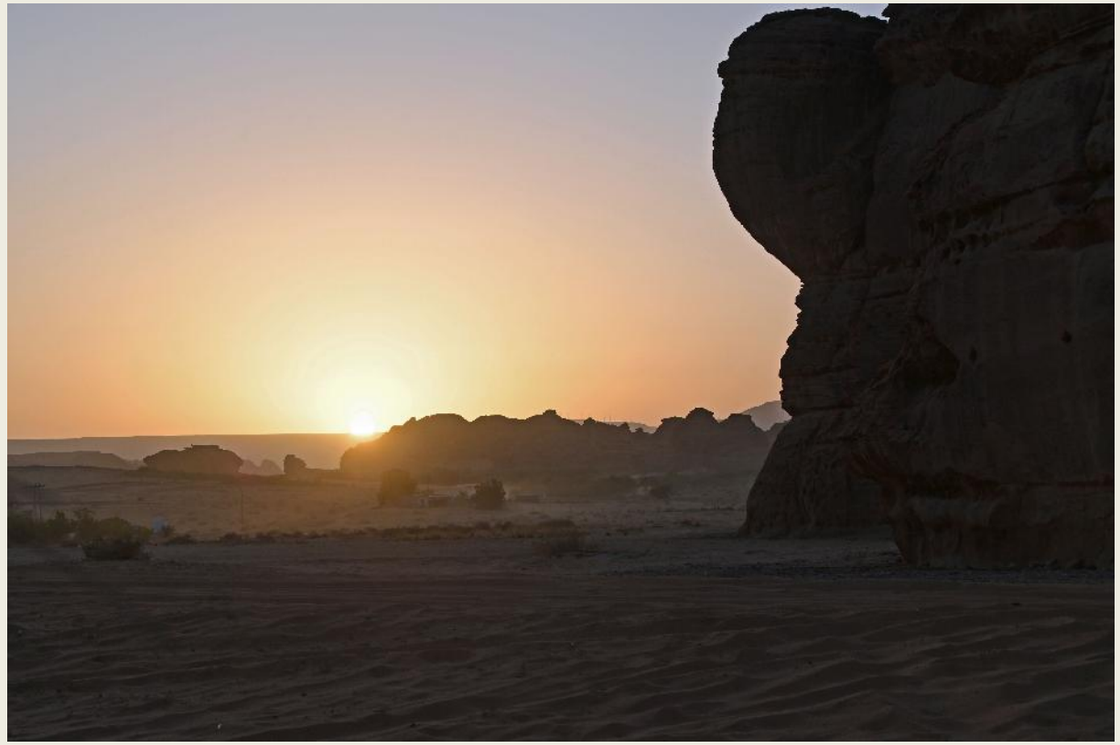

Zonsondergang als belevenis

Vrijdag 6 februari | Mada'in Saleh – Hegra – Al Shalal – Desert X Al Ula

Vandaag staat dus het langverwachte bezoek aan Hegra op het programma, de necropolis van de Nabateeërs die sinds 2008 in het Werelderfgoed van de Unesco opgenomen is. Ongetwijfeld wordt dit een hoogtepunt van de reis.

Het zijn echter niet alleen de Nabateeërs die aan deze wonderlijke site bijgedragen hebben. Zo was er voordien reeds het koninkrijk Dedan waarvan de hoofdstad zich een kilometer of vijf ten noorden van het huidige Al Ula bevond. Een bloeiende beschaving moet dat geweest zijn. Van de 9e tot de 6e eeuw v.Chr. domineerde zij de omgeving. Dat vertellen ons de meer dan vierhonderd inscripties die uit die tijd teruggevonden zijn. Ook in de Bijbel worden de inwoners van Dedan even vermeld. Want ze zijn niet godsvruchtig genoeg, foeterde de profeet Jeremia in het Oude Testament.

De inwoners van Dedan zijn niet godsvruchtig genoeg, foeterde de profeet Jeremia in het Oude Testament

Hun welvaart hadden ze vooral te danken aan het feit dat Dedan een belangrijke etappe was op de wierookroute die van Sana'a in het huidige Jemen naar Damascus in het huidige Syrië leidde. Wie weet deed zelfs de legendarische koningin van Seba deze oase aan toen ze in de 10e eeuw v.Chr. op weg was naar haar spraakmakende ontmoeting met koning Salomo in Jeruzalem.

Omstreeks 549 v.Chr. kwam er echter een kink in de kabel. Nabonidus, de heerszuchtige koning van Babylonië, viel de oase aan en doodde de koning. Het is niet bekend wat daar de gevolgen van waren. Maar het is een feit dat rond die tijd het koninkrijk Lihyan in de plaats kwam van het koninkrijk Dedan. Veel veranderde er evenwel niet. Dedan bleef nog steeds de hoofdstad van het gebied.

En toen kwamen de Nabateeërs. Wanneer precies ze in deze oase neerstreken weten we niet. Alleszins gebeurde dat in de loop van de 1e eeuw voor Christus en verliep dat vermoedelijk relatief vreedzaam, aangezien er geen noemenswaardige schade uit die periode te zien is. Ze vestigden zich in Hegra, een twintigtal kilometer ten noorden van Dedan, in de buurt van de huidige stad Mada'in Saleh.

Tegenwoordig zijn het alleen de beroemde monumentale graftomben die je daar nog aantreft. Van woningen is weinig of niets terug te vinden. Dat kan ook moeilijk anders, gezien de materialen waarmee deze primitieve huizen gebouwd werden – muren van adobe, daken van palmboomvegetatie, een vloer van aangestampte aarde. Een stadsmuur, drie meter hoog en vier meter breed, omsloot de nederzetting met haar smalle straten. Op regelmatige afstanden waren bovendien uitkijktorens gebouwd. Water was geen enkel probleem voor deze woestijnbewoners, in de wijde omgeving van de stad beschikten ze over maar liefst 138 waterbronnen.

Wie weet deed zelfs de legendarische koningin van Seba deze oase aan toen ze op weg was naar koning Salomo in Jeruzalem

Dat hun stad zo welvarend was, hadden de Nabateeërs in de eerste plaats aan de wierookroute te danken. Wierook was toen een zeldzaam en kostbaar goed dat in het Middellandse Zeegebied erg gegeerd was.

Vooral bij allerhande ceremonies, zoals begrafenissen en offers voor de goden, hadden Grieken, Romeinen en andere volkeren uit het Midden-Oosten veel wierook nodig.

Wat wierook precies was en hoe het geproduceerd werd, dat wist niemand

Wat wierook precies was en hoe het geproduceerd werd, dat wist niemand. Dat het simpelweg het harsachtige gedroogde sap was van een boom die enkel in het zuiden van het Arabisch schiereiland voorkwam, werd zorgvuldig geheimgehouden. De karavanen die het kostbare goedje van het huidige Oman en Jemen naar het Midden-Oosten brachten, passeerden noodgedwongen door steden zoals Hegra en Petra. En de Nabateeërs lieten niet na doorvoertaxen te heffen.

Maar dit volk had nog andere troeven. De woestijn kenden ze op hun duimpje. Feilloos vonden ze er hun weg, hun vermogen om er spoorloos in te verdwijnen wanneer ze vijandelijke stammen wilden ontwijken was legendarisch. Waar de waterbronnen zich bevonden wisten alleen zij. In het beheren van dat water – een product dat, als het erop aankwam, kostbaarder was dan goud of wierook – waren ze echte meesters.

Toch moesten de Nabateeërs in de loop van de 1e eeuw met lede ogen aanzien hoe het belang van de wierookroute steeds meer afnam. Nu de Romeinen Egypte veroverd hadden, kon wierook per schip via de Rode Zee aangevoerd worden. Kortom, de Nabateeërs en hun handelsroute waren overbodig geworden. Hun inkomsten namen af, hun stad ging er zienderogen op achteruit. Toen keizer Trajanus in 106 het Nabatese koninkrijk annexeerde en er een Romeinse provincie van maakte, ondervond hij nauwelijks weerstand.

In minder dan twee eeuwen zijn de Nabateeërs erin geslaagd een van de opmerkelijkste sites ter wereld te realiseren

Jabal Khuraymat – Graven 91 tot 94

Jabal Khuraymat – Graven 74 tot 76

Minder dan twee eeuwen heeft de heerschappij van de Nabateeërs over Hegra dus geduurd. Toch zijn ze er in dat korte tijdsbestek in geslaagd een van de opmerkelijkste sites ter wereld te realiseren.

Al zijn ze allemaal verschillend, toch herken je meteen gemeenschappelijke stijlkenmerken

Meer dan honderd monumentale graven telt Hegra tegenwoordig, verspreid over een gebied van maar liefst vijftien vierkante kilometer. Dat kan je op eigen houtje te voet bezoeken, maar dat is niet meteen een vooruitzicht dat ons bekoort. Gelukkig draaien hop-on-hop-off-bussen constant rondjes langs de belangrijkste vier rotsformaties.

Jabal Khuraymat – Graven 64 tot 68

Intussen heeft de zon stilaan de wolken verdreven. In het Visitor Centre krijgen we een multimediagids aangereikt, een handig interactief apparaat waarmee je naar believen glasheldere Engelstalige commentaar bij elke site kan beluisteren of aanvullende achtergrondinformatie kan raadplegen.

Voor de steenhouwers was het geen sinecure om de juiste rotsformaties te kiezen

Op weg naar onze eerste stopplaats schuift links Jabal Khuraymat voorbij, een zandsteenformatie waarin een hele reeks graftombes uitgegraven zijn. Vijfenveertig, om

Jabal Ithlib – Toegang tot het heiligdom

Al Diwan

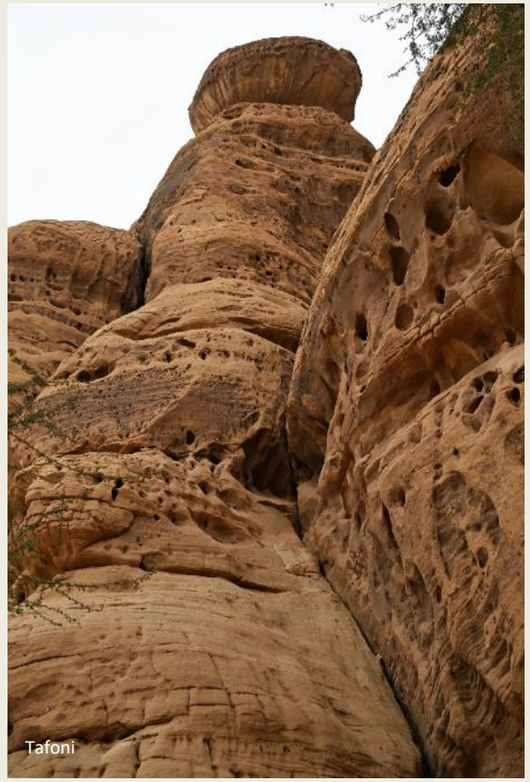

Tafoni

precies te zijn. Sommige hebben het door de erosie van zon, wind en water al flink te verduren gehad, met barsten en afbrokkelend gesteente tot gevolg. Want voor de steenhouwers was het geen sinecure om de juiste rotsformaties te kiezen. Zwakke zandsteenlagen konden afbrokkelen, capillaire vochtigheid van opstijgend water kon de zandsteen aantasten, door zoutuitbloeiing konden lelijke witte plekken op de gevels verschijnen.

Toch krijgen we zo al meteen een goede eerste indruk van wat men het hoogtepunt van de Nabatese grafarchitectuur noemt. Monumentale graftomben of, nauwkeuriger gezegd, monumentale *gevels* van graftomben, zijn in de rotswanden uitgehouwen. Al zijn ze allemaal verschillend, toch herken je meteen gemeenschappelijke stijlkenmerken. Helemaal bovenaan zie je meestal twee trapgevels die vanuit een centraal punt omhoog lopen en zo voor de overledene de weg naar de hemel wijzen. Daaronder bevinden zich een of meer kroonlijsten, meestal met Egyptische of Griekse invloeden. Helemaal onderaan biedt een portaal toegang tot het graf. Doorgaans is dat met een driehoekig fronton bekroond en wordt het door twee pilasters geflankeerd – een uiting van Romeinse invloeden.

Jabal Ithlib is een heiligdom waar vermoedelijk de Nabatese godheid Dúshara vereerd werd, de Heer van de Berg

Maar onze eerste stopplaats, Jabal Ithlib, is een buitenbeentje. Het is geen graftombe, het is een heiligdom waar vermoedelijk de Nabatese godheid Dúshara vereerd werd, de *Heer van de Berg*. Een ultrasmalle, veertig meter lange natuurlijke kloof vormt de enige toegang tot de heilige open ruimte in het hart van deze monumentale rotsformatie.

Vooraan, bij de ingang van de kloof, is een ruime, vierkante kamer in de rotswand uitgehouwen. Drie stenen zitbanken in U-vorm tegen de wanden doen sterk aan de structuur van een Romeins *triclinium* denken. Naast de ingang bevindt zich een groot wasbekken. *Al*

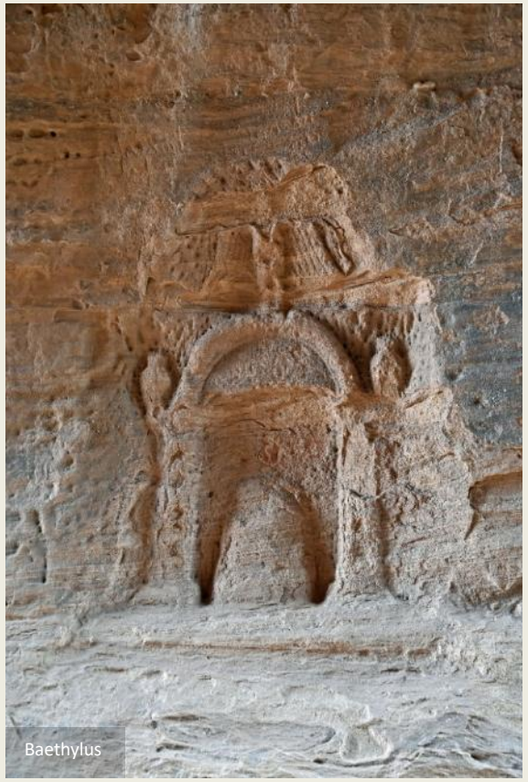
Baethylus

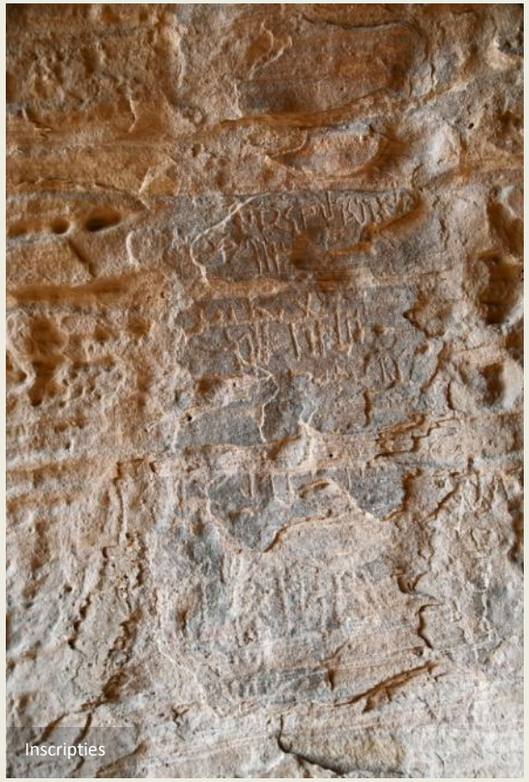
Inscripties

In het heiligdom

Diwan, zo noemen de archeologen deze kamer. Men vermoedt dat hier heilige feesten gehouden werden, misschien vonden hier ook beraadslagingen plaats.

Soms bevatten de nissen een baethylus, een eenvoudige stenen vorm die het huis van een bepaalde godheid voorstelt

Via de kloof – die ze hier de *Siq* noemen, naar de gelijkaardige kloof in Petra – dringen we tot in het heiligdom door. Opvallend zijn de vele nissen in de rotswand. Soms bevatten die een *baethylus*, een eenvoudige stenen vorm die het huis van een bepaalde godheid voorstelt. Soms is de nis leeg, wat wellicht betekent dat er een draagbare versie van een *baethylus* stond.

Overal in Hegra vind je inscripties op de rotsen, maar hier, in dit heiligdom, zijn het er uitzonderlijk veel. Men heeft er meer dan honderd aangetroffen. Niet dat we daar zwaarwichtig over moeten doen. Sommige teksten zijn niet meer dan graffiti van soldaten die in deze buurt gelegerd waren om de handelsroute te beschermen. Maar ook reizigers en zelfs de lokale bevolking lieten een blijk van hun aanwezigheid achter.

Opvallend zijn ook de honderden kleine holten in sommige zandsteenlagen. Sommige rotswanden zitten er vol van. *Tafoni* noemt men zulke kleine holtes. Soms lijken het kleine kunstwerkjes, alsof iemand een wonderbaarlijk honinggraatmotief heeft willen creëren.

Tafoni zijn typisch voor verticale wanden van korrelige gesteenten

Die *tafoni* zijn van natuurlijke oorsprong. Ze zijn typisch voor verticale wanden van korrelige gesteenten. Want zandsteen bestaat in feite uit kleine en grotere sedimentkorrels die in de loop van miljoenen jaren onder hoge druk aan elkaar gecementeerd zijn. Krijgen wind en regen de gelegenheid langdurig op die korrelige structuur in te werken en een iets groter fragment los te wrikken, dan

Jabal Banat – Graven 19 tot 34

is het hek van de dam. De omringende korrels komen nu ook los te zitten en zullen sneller uit de rots vallen, waardoor de holte steeds groter wordt. Soms zijn het ook kiezeltjes die de holte uitschuren. Die worden er dan door de wind in rondgejaagd alsof ze in de trommel van een wasmachine zitten.

Families van aanzien wilden de grootste en de mooiste graftombe hebben

Een eind verderop, in het vrijstaande rotsmassief Jabal Banat, zijn vijfendertig graven ondergebracht. Een echte necropolis dus. In feite waren dit familiegraven. Zulke graven kwamen tot stand wanneer welstellende familieleden opdracht gaven om voor zichzelf en voor hun nakomelingen een rotsgraf te uit te houwen. Tientallen jaren lang werden dan verscheidene generaties van eenzelfde familie in hetzelfde graf te ruste gelegd.

Hoe dat in zijn werk ging, kunnen we met eigen ogen in graf 26 vaststellen, het enige graf dat voor het publiek toegankelijk is. Zo zorgvuldig als de buitengevel van het graf afgewerkt is, zo ruw zijn de binnenmuren gebeiteld. Per slot van rekening werd het graf maar heel af en toe betreden. In de muren zijn nissen uitgehakt waar de lichamen van de overledenen gelegd konden worden. Soms werd een lichaam op de grond gelegd, al dan niet in een houten koffer, wellicht omdat er geen plaats meer was om een nieuwe nis aan te brengen.

Niet ten onrechte worden de graven van Jabal Banat de meest representatieve groep van Hegra genoemd

Al liggen deze graftomben in hetzelfde rotsmassief, soms zelfs pal naast elkaar, toch is er een grote verscheidenheid. Ongetwijfeld waren na-ijver en pronkzucht belangrijke drijfveren. Families van aanzien wilden de grootste en de mooiste graftombe hebben.

Een mooi voorbeeld daarvan is graf 24. Het moet omstreeks 36 n.Chr. uitgehouwen zijn in opdracht van een zekere Abd Obodat, zoon van Aribes. Vooral het portaal is prachtig uitgewerkt. We zien een fronton met een bebaard gezicht en twee slangen. Daarboven troont een imposante arend met gespreide

Jabal Banat – Graven 24, 27, 29 en 30

vleugels en ronde vazen op de hoeken. Het fries is met rozetten en trigliefen gesierd. In een rechthoekige cartouche is een Nabatese inscriptie weergegeven die waarschijnlijk eer betoont aan de man die dit graf liet bouwen.

Soms werd een lichaam op de grond gelegd, al dan niet in een houten koffer

Veel eenvoudiger van opzet is graf 37 van een zekere Aftah, gebouwd ergens tussen 30 en 40 n.Chr. Meer dan een vrij eenvoudig portaal is het niet, want op deze rotswand was simpelweg niet meer ruimte beschikbaar. Maar het graf trekt onze aandacht omdat boven de deuropening een unieke decoratie aangebracht is. Naast de centrale rozet zijn twee dierenfiguren weergegeven – leeuwen of Arabische luipaarden, dat is niet duidelijk. Opmerkelijk is ook dat de beeldhouwer links boven de rozet zijn signatuur geplaatst heeft.

Graf 44 dateert van 27 n.Chr. Van zijn opdrachtgever weten we dat hij Kahlan heette en dat hij dokter van beroep was. Het graf komt heel mooi naar voren uit de vrij onregelmatige rotswand en heeft de afgelopen twintig eeuwen uitzonderlijk goed doorstaan. Het is vrijwel identiek aan graf 24, ook hier zien we in het fronton een bebaard gezicht met grote, prominente ogen en een open mond met zichtbare tanden, geflankeerd door twee slangen aan de zijkanten. Dat zou de god Bes kunnen zijn, maar ook Humbaba wordt niet uitgesloten. Een Mesopotamische god is dat, die gedood werd door Gilgamesj, de legendarische held wiens daden in het gelijknamige epos beschreven zijn.

Jabal Banat – Graf 26 - Grafnissen

Graf 24 – Fronton

Graf 37 – Signatuur van de beeldhouwer

Graf 37 – Signatuur van de beeldhouwer

Opmerkelijk is ook dat de beeldhouwer zijn signatuur geplaatst heeft

Ook in graf 45 van omstreeks 50 n.Chr. herkennen we die stijlelementen. Het wordt aan gouverneur Eidu toegeschreven, de zoon van Ubayd. Maar ditmaal is het geen bebaard gezicht dat in het fronton weergegeven is, maar een gezicht met grote ronde ogen en een licht geopende mond, geflankeerd door twee kronkelende slangen. Als decoratie is dit uniek in Hegra. Ze wordt als een voorstelling van Medusa geïnterpreteerd, de Griekse godin die elkeen die haar aankeek in een steen veranderde. Wou de gouverneur ongewenste bezoekers afschrikken?

Indrukwekkend is deze plek alleszins. Want al zijn dit niet de grootste graftomben van deze site, samen vormen ze ontegensprekelijk het mooiste harmonisch geheel. Niet ten onrechte worden de graven van Jabal Banat de meest representatieve groep van Hegra genoemd.

Jabal Ahmar, de Rode Berg, is onze volgende stopplaats. Tweeëntwintig graven zijn hier in

Jabal Banat – Graf 45

Graf 44 – Fronton met bebaarde figuur

Graf 45 – Fronton met Medusahoofd

Jabal Ahmar, de Rode Berg – Graven 114 tot 121

het rotsmassief uitgegraven. Meer dan elders zijn ze door afstromend water aangetast, met zichtbare scheuren en erosie tot gevolg. Ook de aanwezigheid van zout heeft zijn effect niet gemist. Want zoutkristallen zetten bij verwarming meer uit dan zandsteenkorrels, waardoor ze barstjes kunnen veroorzaken.

Als decoratie is deze voorstelling van Medusa uniek in Hegra

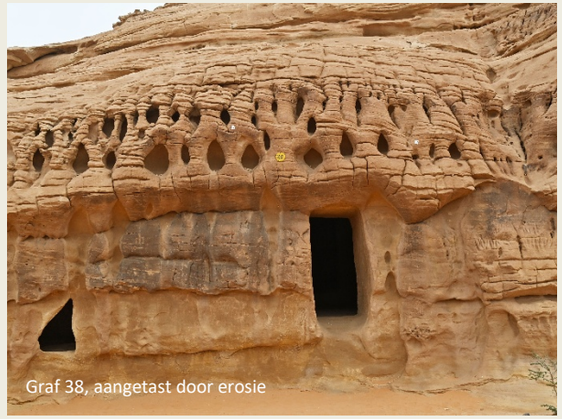
Graf 38, aangetast door erosie

Om dat te voorkomen zochten de beeldhouwers weleens bescherming tegen de elementen door de grafgevels onder uitstekende rotsen te bouwen. Dat is bijvoorbeeld bij graven 119 en 120 het geval. Dat laatste behoorde aan een zekere Taymuallahi, zoon van Hamala, en is in 17 n.Chr. opgeleverd.

Beide graven lijken sterk op elkaar en verschillen duidelijk van de graven van Jabal Banat. Zo ontbreken de vertrouwde trapgevels bovenaan helemaal en is van enige vorm van decoratie rond het portaal evenmin sprake. Wel zijn over de volledige breedte van de gevel twee horizontale banden met trapvormige driehoeken aangebracht. Sporen van wit pleisterwerk op de gevels doen vermoeden dat daar eertijds een vorm van decoratie aangebracht was.

De beeldhouwers zochten weleens bescherming tegen de elementen door de grafgevels onder uitstekende rotsen te bouwen

Jabal Ahmar – Graven 119 en 120 met overkapping

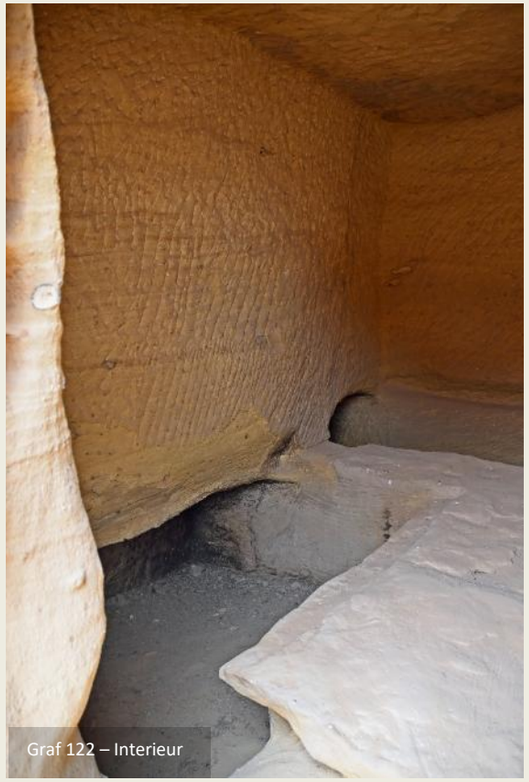

Graf 122 – Interieur

Graven 114, 115 en 116

Graf 122 oogt dan weer zeer eenvoudig. Op de vlakke gevel is geen vorm van versiering aangebracht. De moeite van het bekijken nauwelijks waard, zo lijkt het. Tot we merken dat we van op de drempel een blik in het interieur kunnen werpen. Daar zien we enkele rechthoekige grafkuilen, maar ook een eenvoudige vorm van geometrische decoratie die met een puntbeitel op de binnenwanden aangebracht is.

Met een puntbeitel is op de binnen–wanden een eenvoudige vorm van geometrische decoratie aangebracht

Heel bijzonder is graf 117, het befaamde graf van Hinat, dochter van Wahbu, gebouwd omstreeks 61 n.Chr. Bijzonder is dit graf niet zozeer omdat het heel groot of heel mooi zou zijn, wel om wat men hier te weten gekomen is over de Nabateeërs.

Graf 124, aangetast door erosie

Vooreerst is het al opmerkelijk dat het een vrouw was die dit graf liet bouwen en dus ook kon financieren. Kennelijk was het voor sommige vrouwen in de Nabatese samenleving wel degelijk mogelijk om een belangrijke maatschappelijke positie te verwerven en een vorm van welstand op te bouwen.

Wat precies de filosofie was achter het bouwen van zulke graftomben, blijkt duidelijk uit een van de inscripties die men hier teruggevonden heeft: “*Dit is het graf dat Hinat, doch-*

Hinat, dochter van Wahbu?

Graven 117 (links deels zichtbaar), 118, 119 en 120

ter van Wahbu, voor zichzelf heeft laten bouwen, en voor haar kinderen en haar nakomelingen voor altijd. En niemand heeft het recht dit graf te verkopen, het in onderpand te geven of er een huurovereenkomst voor op te stellen. En wie anders handelt dan dit, zijn aandeel zal terugvallen op zijn rechtmatige erfgenaam. In het eenentwintigste jaar van koning Maliku, koning van de Nabateeërs."

"Dit is het graf dat Hinat, dochter van Wahbu, voor zichzelf heeft laten bouwen, en voor haar kinderen en haar nakomelingen voor altijd"

Maar het belangrijkste was het feit dat het graf niet verstoord was toen archeologen het voor het eerst betraden. Binnen troffen ze stoffelijke resten aan, uiteindelijk bleken die aan tachtig individuen toe te behoren. Rond de nek van een van de skeletten hingen zelfs nog de restanten van een snoer van verse dadels.

Een team van archeologen, academici en forensische specialisten slaagde erin het complete beenderstelsel van een volwassen vrouw te recupereren. Een driedimensionale CT-scan van haar schedel stelde hen in staat een levensecht gezicht van deze vrouw te reconstrueren. In het museumpje bij het Visitor Centre kunnen we het resultaat bewonderen. Een vrouw die hier tweeduizend jaar geleden leefde, kijken we als het ware recht in de ogen. Wie deze vrouw precies was, is niet meer te achterhalen. Van de archeologen heeft ze de naam Hinat gekregen, naar de vrouw die de bouw van de graftombe financierde.

Het is opmerkelijk dat een vrouw dit graf liet bouwen en dus ook kon financieren

Bij Qasr al Farid eindigt onze tour. Slechts één graftombe telt dit rotsmassief, en dat is dan nog een graf dat niet eens voltooid is, meer nog, een graf waarvan het niet eens zeker is dat er ooit iemand begraven is. En toch is deze eenzame grafheuvel tegenwoordig verreweg het bekendste monument van Hegra. Want zowat elke publicatie over Hegra gaat vergezeld van een foto van graf 110, het iconische Graf van Lihyan, zoon van Kuza, gebouwd ergens tussen 0 en 30 n.Chr.

Waarom het graf nooit afgewerkt is, weet men niet met zekerheid. Werd tijdens de werkzaamheden een barst ontdekt die een onoverkomelijk probleem vormde? Was het

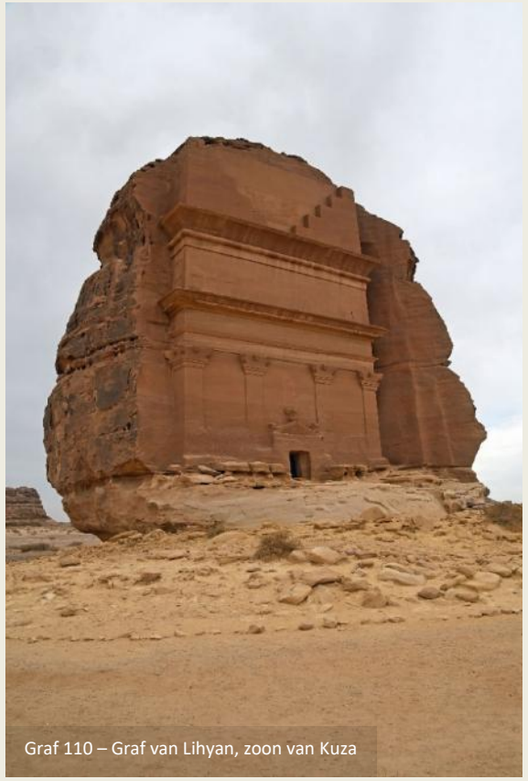

Graf 110 – Graf van Lihyan, zoon van Kuza

voorziene budget ontoereikend? Hebben de inwoners hun stad plots moeten verlaten? Alleszins is er een sterk vermoeden dat de tombe op een gegeven moment van eigenaar veranderde.

Toch is deze eenzame grafheuvel tegenwoordig verreweg het bekendste monument van Hegra

Met zijn eenentwintig meter is dit een van de hoogste grafgevels van Hegra, bijna even hoog als de zandsteenrots waarin hij gebeeldhouwd is. Helemaal bovenaan zijn de twee klassieke trapgevels netjes uitgehouwen. Ook de twee horizontale kroonlijsten lijken voltooid. Maar richt je de blik nog lager, dan ontdek je dat er nog veel werk voor de boeg was. Portaal noch pilasters zijn afgewerkt. Het fronton is leeg en op de plek waar normaal twee vazen staan, zien we twee vormloze stomp van zandsteen. Verrassend is de aanwezigheid van een sfinx die, weliswaar onafgewerkt, de klassieke afbeelding van een arend moet vervangen.

Graf 110 – Onvoltooid portaal

Waarom het graf nooit afgewerkt is, weet men niet met zekerheid

Het blijft een mysterieuze bedoening, maar toch ook interessant. Want indirect wordt zo bewezen dat de beeldhouwers de gevels van boven naar beneden uithakten, terwijl ze op steigers stonden

die ze tegen de rotswand gemonteerd hadden. Natuurlijk konden ze op die manier vermijden dat vallende brokstukken afgewerkte delen zouden beschadigen.

Beitels, bijlen en houwelen, dat waren de enige werktuigen waarover ze beschikten

Beitels, bijlen en houwelen, dat waren de enige werktuigen waarover ze beschikten. Toch dwingen de Nabateeërs onvermijdelijk bewondering af voor wat ze hier gerealiseerd hebben. Maar ook uit de zorgvuldige wijze waarop ze het gesteente uitkozen, blijkt hun vakmanschap. Want dat gesteente moest tegelijkertijd zacht genoeg zijn om makkelijk te bewerken en hard genoeg om niet af te brokkelen.

Om te weten waar dat wonderlijke gesteente vandaan kwam, moeten we 500 miljoen jaar terugreizen in de tijd. De aarde telde toen slechts twee continenten – Laurasia en Gondwana. Al Ula lag aan de rand van Gondwana, precies op de plek waar een rivier de kustlijn bereikte. De monding van die rivier moet enorm breed geweest zijn, wellicht enkele honderden kilometers. Vergelijkbaar dus met de monding van de Amazone in Zuid-Amerika, die 180 tot 330 km breed is, naar gelang van de definitie die je hanteert.

De erosie op Gondwana was toen enorm. Bomen of struiken die de boel bij elkaar konden houden bestonden immers nog niet. Veel van het vrijgekomen gruis werd door de rivier meegevoerd en onder de vorm van sediment aan de monding afgezet. Bij zulk een rivier moeten dat enorme hoeveelheden geweest zijn.

Hoe meer sediment afgezet werd, des te dieper werd het naar beneden geduwd. Daar werd het gaandeweg verhit en samengeperst zodat het tot gesteente verhardde. Een kolossale massa zandsteen ontstond zo, men schat dat de laag een kilometer dik geweest moet zijn. Meer dan vierhonderd miljoen jaar lag ze discreet onder het aardoppervlak verborgen.

Ongeveer 30 miljoen jaar geleden kwam daar verandering in. De tektonische platen van

Afrika en Arabië begonnen uit elkaar te drijven, de Rode Zee begon zich te openen. Het gevolg was dat het massieve sediment naar boven geduwd werd en als een enorm zandstenen plateau aan de oppervlakte verscheen, meer dan achthonderd meter boven de zeespiegel. Maar die beweging verliep niet overal even snel. Her en der verschenen daardoor barsten en spleten.

Een uitgebreide menukaart hebben ze er niet, wel een overweldigend decor

Nu pas kon de erosie haar gang gaan. Wind, regen en ijs braken enorme hoeveelheden gesteente af tot zand dat in de woestijn waaide. Terwijl de zachte delen van de rotswanden beetje bij beetje werden weggevreten, bood het hardere gesteente koppig weerstand. Met als resultaat de grillige vormen die we in het landschap rondom ons waarnemen. Het zijn die harde rotsformaties die de Nabateeërs voor hun spectaculaire graftomben selecteerden.

Lunchen doen we in Al Shalal Caffe. Een uitgebreide menukaart hebben ze er niet, wel een overweldigend decor. Dat bereik je via een ultrasmalle kloof, op sommige plekken zo smal dat je, gebogen over een rots, zijdelings voort moet schuifelen. Na een honderdtal

Al Shalal

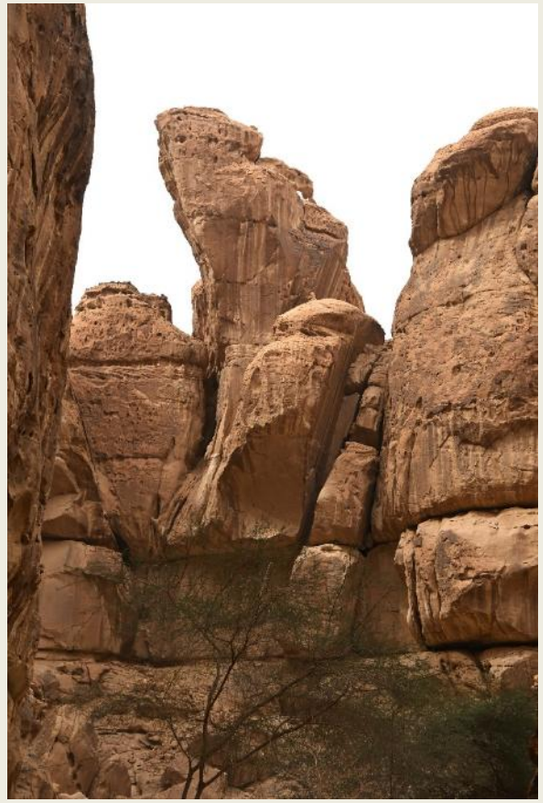

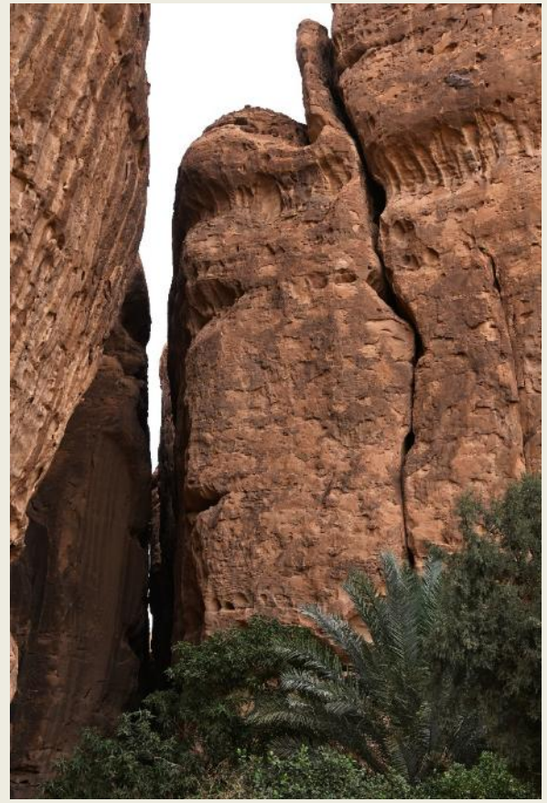

meter ontvouwt zich een verborgen juweel, een hofje tussen spectaculaire zandsteenformaties die vijftig tot zestig meter steil omhoog rijzen.

De plek is als een openluchtcafé ingericht, met zachte zitbanken en tafeltjes her en der. Enkele kraampjes bieden drankjes en versnaperingen. Hoe ze erin geslaagd zijn deze infrastructuur door de kloof aan te voeren, is een raadsel. Opvallend veel mensen hebben de weg naar hier gevonden. In de beslotenheid van deze omgeving is de sfeer wat losser. Vooral jongere vrouwen interpreteren de officiële kledingvoorschriften hier wat ruimer.

We kunnen er onder meer van pannenkoeken genieten die ter plaatse ambachtelijk gemaakt worden, met een lange wachtrij tot gevolg. Naar de waterval waar het café naar vernoemd is, is het in dit seizoen vergeefs zoeken. Al vernamen we daarstraks dat het in Jeddah en Ta'if zowaar aan het regenen was.

Een radicale breuk met het verleden was het, toen The Desert Biennial in 2017 haar eerste tentoonstelling van hedendaagse kunst in een woestijnlandschap presenteerde

Een radicale breuk met het verleden was het, toen The Desert Biennial in 2017 haar eerste tentoonstelling van hedendaagse kunst in een woestijnlandschap presenteerde. Dat gebeurde in de Californische Coachella Valley in de USA. Op een betekenisvolle manier op de omstandigheden van woestijnlocaties, het milieu en inheemse gemeenschappen inspelen was de bedoeling.

Al spoedig kreeg het project een spin-off in de woestijn rond Al Ula. Dit jaar vindt deze Desert X Al Ula van 16 januari tot 28 februari plaats, een buitenkans dus voor ons om er nog gauw even een kijkje te nemen.

Bezoekers moeten zich een weg banen tussen verschillende locaties, zo lezen wij, *vaak over kilometerslange woestijnwegen, door zanduinen wandelend of bergpaden beklimmend om afgelegen installaties te bereiken*. Want dat is een integraal onderdeel van de ervaring, zo luidt het stellig. Het is dan ook met enige opluchting dat we vernemen dat we dit element van de ervaring zittend op een golfkarretje mogen beleven.

Een tiental kunstwerken zijn hier tentoongesteld, gids Amman zal ons door de canyons loodsen. *Tar HyPar*, zo heet de bijdrage van Héctor Zamora. Hij ontwierp een geraamte van een hyperboloïde waaraan hier en daar een trommelvel bevestigd is. Een uitnodiging is dat om er eens met de blote hand op te trommelen en de bijzondere echo in deze kloof te beluisteren.

Hoe klein kiezeltjes ook zijn, op deze omgeving hebben ze onomstotelijk hun stempel gedrukt door wentelend in de wind duizenden *tafoni's,* kleine holtes, uit te schuren in de rotswanden. Daar herinnert Basmah Felemban ons aan met zijn kunstwerk *Gemurmel van Kiezels*.

Een koninkrijk waar niemand sterft is een kunstwerk voorbestemd om te verdwijnen, want het is opgebouwd uit zand dat ter

Tar HyPar (Héctor Zamora)

Gemurmel van Kiezels (Basmah Felemban)

hoe verscheiden ze ook zijn, dat is wat Ibrahim el Salahi met zijn woud van *Harazabomen* wil uitdrukken.

Met zijn *Waterlied* komt Tarek Atoui heel verrassend uit de hoek. Een tiental stenen buizen liggen half begraven in het zand, water bubbelt in een putje. Elke beweging van het wateroppervlak creëert een minuscule luchtstroom in de holle, hoornvormige structuren waardoor een geluid weerklinkt. Atoui noemt zijn kunstwerk een lied geboren uit het water zelf, een oproep om meer water.

plaatse verzameld is – het fijne, witte laagje zand uitgenomen, want dat komt uit Jemen. Straks, bij het uiteenvallen van het kunstwerk, zullen beide zandsoorten zich dus vermengen. Zo drukt Sara Abdu haar dubbele identiteit uit – geboren in Saoedi-Arabië uit Jemenitische ouders.

Zijn het takken met bladeren op die bomen? Of zijn het werktuigen? Het is niet altijd duidelijk, maar dat doet er niet toe. Al zijn deze bomen allemaal verschillend van vorm en kleur, ze vormen onmiskenbaar een eenheid. Individuen kunnen in harmonie leven,

Een koninkrijk waar niemand sterft (Sara Abdu)

Toekomstige Fabels (Vibha Galhotra)

Harazabomen (Ibrahim el Salahi)

De Halve Manen (vooraan) en De Doorn (Mohammed al Saleem)

Imole red (María Magdalena Campos-Pons)

Al Shuruf (Mohammed al Saleem)

In 2027 vindt de derde Biënnale op Antarctica plaats. Allen daarheen.

Van op enige afstand lijkt *Toekomstige Fabels* een mooie, massieve constructie. Kom je dichterbij, dan zie je dat het ellipsvormige gebouw uit afval en betonpuin opgetrokken is.

Vibha Galhotra brengt verleden en toekomst samen en stelt de vraag wat we uit de fouten van het verleden geleerd hebben.

In *Imole red* ten slotte plaatst María Magdalena Campos-Pons symbolische palmbomen uit Saoedi-Arabië rond een boom met vruchten uit Cuba. Zo evoceert ze zowel haar geboorteland als het land waar ze te gast is.

Over een week of drie zal deze tentoonstelling ten einde lopen. Maar er zijn al nieuwe initiatieven gepland. Naar verluidt leidt het succes van Desert X tot soortgelijke biënnales over de hele wereld. Zo vindt in 2027 de derde Biënnale op Antarctica plaats. Allen daarheen.

Top

Jaak Palmans
© 2026

Lees het vervolg in (5/7)
Met de ogen van het gezicht